

VU Research Portal

'Amerikaanse geleerden van formaat die deze dingen heel anders zien.' Nederlandse gereformeerden en het creationisme

Flipse, A.C.

published in

Waar komen we vandaan? Anderhalve eeuw evolutiedebat in protestants-christelijk Nederland
2011

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Flipse, A. C. (2011). 'Amerikaanse geleerden van formaat die deze dingen heel anders zien.' Nederlandse gereformeerden en het creationisme. In A. C. Flipse, & G. Harinck (Eds.), *Waar komen we vandaan? Anderhalve eeuw evolutiedebat in protestants-christelijk Nederland* (pp. 31-39). (Ter Lezing; No. 8). HDC.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Amerikaanse geleerden van formaat die deze dingen heel anders zien

Nederlandse gereformeerden en het creationisme

Inleiding

‘Het is door de Amerikaanse inbreng van de EO dat we op een dwaalspoor terecht gekomen zijn. [Door te] leunen op [...] pseudo-natuurwetenschap die nu bij de prullaria verkocht wordt’, aldus een Nederlands-Gereformeerd predikant voor de EO-radio aan de vooravond van het Darwinjaar 2009.¹ De kwalificaties ‘dwaalspoor’ en ‘prullaria’ laat ik voor wat ze zijn, maar ik wil wel de vraag opwerpen: is het waar dat de gereformeerden in Nederland door de Evangelische Omroep op het spoor van het creationisme zijn gezet? Hoe dachten gereformeerden vóór de oprichting van de EO dan over evolutie?

Rond 1900 beschouwden Herman Bavinck (1854-1921) en Abraham Kuyper (1837-1920) de toenmalige evolutietheorie als onlosmakelijk onderdeel van de monistische of materialistische wereldbeschouwing. Zij waren van mening dat de christelijke wereldbeschouwing daartegenover een eigen natuurwetenschap moest opbouwen. Het liep echter anders dan zij hadden gewenst of verwacht. In de neocalvinistische traditie ontstond geen uitgewerkte, alternatieve natuurwetenschap, en vanaf de jaren vijftig vond de evolutietheorie breed ingang onder de geestelijke nazaten van Kuyper en Bavinck. Het debat over schepping en evolutie in Nederland leek hiermee te zijn beëindigd. Toch kent Nederland vandaag nog een relatief sterke creationistische beweging, die ook gedragen wordt door gereformeerden. Waar komt deze beweging vandaan? Wat is het verband tussen het hedendaagse creationisme en de bezinning op evolutie die aan het begin van eeuw plaatsvond in neocalvinistische kring?²

Creationisme in de Verenigde Staten

De term ‘creationisme’ heeft niet altijd hetzelfde betekend. In dit artikel gebruik ik hem in de sinds de jaren zeventig gangbare betekenis. Dat is, *grosso modo*, de overtuiging dat er een alternatieve, bijbelse wetenschap over de wording van de wereld mogelijk is, waarin de aarde zo’n 6000

jaar geleden in 6 dagen van 24 uur is geschapen, er geen evolutie van soort naar soort heeft plaatsgevonden, en de meeste aardlagen en fossielen zijn ontstaan tijdens een wereldwijde zondvloed. In zijn standaardwerk over de geschiedenis van het creationisme in de Verenigde Staten laat de wetenschapshistoricus Ronald Numbers zien dat deze manier van denken onder orthodoxe christenen niet altijd vanzelfsprekend is geweest.³ Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw accepteerden orthodoxe protestanten in de Angelsaksische wereld veelal de resultaten van de historische geologie, en soms ook een vorm van biologische evolutie, en zij harmoniseerden deze met een bepaalde exegese van de eerste hoofdstukken van Genesis. Pas na de Eerste Wereldoorlog kwam een beweging op gang die zich keerde tegen evolutie als zodanig. Ook binnen deze ('fundamentalistische') anti-evolutiebeweging was het aantal 'strikte' creationisten overigens nog beperkt. De bekendste pleitbezorger was de amateurgeoloog en zevendedagsadventist George McCready Price (1870-1963), die ondermeer het boek *The New Geology* (1923) publiceerde. Price kan worden gezien als de grondlegger van de twintigste-eeuwse creationistische beweging. Het zou echter tot in de jaren zestig duren voordat de theorie van Price bredere aanhang kreeg onder evangelische christenen in de Verenigde Staten. Dit gebeurde met name na de publicatie van het boek *The Genesis Flood* (1961) van de theoloog John C. Whitcomb (1924) en de ingenieur Henry M. Morris (1918-2006).⁴

Neocalvinisme, 'Assen' en daarna

In de laatste decennia van de negentiende eeuw, toen in Nederland de gereformeerden zich maatschappelijk begonnen te organiseren, bestond er onder geestverwanten in de Verenigde Staten, zoals de theoloog Benjamin B. Warfield (1851-1921), nog een zekere openheid voor de evolutietheorie. Kuyper en Bavinck waren zeker van deze houding op de hoogte, maar kwamen zelf tot een negatiever oordeel. De reden hiervoor is niet dat zij orthodoxer waren, of de bijbel meer gezag toekenden, maar dat zij een andere visie op wetenschap hadden. In hun neocalvinistische visie was Darwins evolutietheorie gebaseerd op verkeerde, naturalistische vooronderstellingen. Vanuit christelijke vooronderstellingen zou een andere (natuur)wetenschap kunnen worden opgebouwd. Dat moest gebeuren aan de Vrije Universiteit, door gereformeerde natuurwetenschappers.

Onder een volgende generatie gereformeerden waren de meningen verdeeld over de vraag hoe de neocalvinistische idealen concreet ingevuld moesten worden. Deze meningsverschillen vormen de achtergrond van

de discussies rondom de kwestie-Geelkerken over de interpretatie van de eerste hoofdstukken van Genesis en het Schriftgezag. Officieel ging het hierbij overigens niet over de evolutietheorie en zelfs de exegese van Genesis 1 was buiten beschouwing gelaten in de uitspraak die door de synode van Assen (1926) werd gedaan. Wel valt te constateren dat enkele leidinggevende theologen, zoals J. Ridderbos (1879-1960), V. Hepp (1879-1950) en G.Ch. Aalders (1880-1960), tevens preadviseurs van de synode, in deze periode uitgesproken opvattingen hadden over natuurwetenschappelijke kwesties. Een verband tussen Assen en evolutie werd in ieder geval door buitenstaanders gelegd: in analyses werd de kwestie-Geelkerken vergeleken met de *Monkey Trial* (1925), een rechtszaak over het doceren van evolutie aan *public schools* in de VS, een van de uitingen van de toegenomen polarisatie rondom het onderwerp evolutie.⁵

VU-hoogleraar dogmatiek Hepp hield in 1930 een serie lezingen in Princeton, waarin hij de contouren schetste van een calvinistische natuurwetenschap. Het is opvallend dat hij zijn ideaal van een gereformeerde geologie grotendeels ontleende aan *The New Geology* van Price. De invloed van Price is ook te zien in het, veel invloedrijkere, exegetische werk van oudtestamenticus Aalders. In 1932 verscheen zijn *De goddelijke openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis*, waarin hij pagina's lang inging op de 'afstammingsleer' en op allerlei geologische kwesties. Ook Aalders leunde zwaar op de theorieën van Price, die geen 'vele miljoenen jaren' nodig had, maar de zondvloed opvoerde als verklaring van het ontstaan van aardlagen en fossielen.⁶ Hepp en Aalders lijken, anders dan Kuyper en Bavinck, weinig meer te verwachten van gereformeerde natuurwetenschappers. Zonder terughoudendheid lanceerden zij zelf een alternatief voor de bestaande wetenschap. Toch waren ook veel gereformeerde natuurwetenschappers in deze periode nog niet overtuigd van de juistheid van de biologische evolutietheorie. Maar zij vonden dat Hepp en Aalders zich te gemakkelijk afmaakten van de resultaten van de historische geologie en paleontologie, door zich te beroepen op de zondvloedspeculaties van Price.⁷

'Creationisme' contra het oprukkend 'evolutionisme'

Hoewel het in de volgende decennia niet meer kwam tot een brede openbare discussie over schepping en evolutie, bleven ideeën als die van Hepp en Aalders latent aanwezig in gereformeerde kring. Zonder dat het expliciet werd gemaakt, waren veel gereformeerden niet alleen kritisch over evolutie, maar geloofden zij ook dat er een alternatieve 'zondvloedgeologie' kon worden ontwikkeld. Door de verzuiling kon de confrontatie met de gangbare wetenschap vrij gemakkelijk buiten

de deur worden gehouden. Evolutie kwam bijvoorbeeld niet aan bod in de christelijke biologieboeken. De discussie laaide pas weer op toen gereformeerde natuurwetenschappers deze zaken opnieuw aan de orde stelden, en nu – anders dan in de jaren dertig – wel aandacht kregen van theologen en het grote publiek. Een eerste aanzet werd gegeven met een congres over *De ouderdom der aarde* in 1950, georganiseerd op initiatief van de VU-fysicus G.J. Sizoo (1900-1994).⁸ De discussies bereikten een hoogtepunt in de discussieavonden over ‘kernvraagstukken’ tussen VU-hoogleraren en -achterban in de jaren 1968-69, waarin de bioloog J. Lever (1922-2010) en de geoloog J.R. van de Fliert (1919-2001) een hoofdrol speelden. Daarna daalde in de ‘grote’ gereformeerde zuil het stof neer.⁹

De ‘andere erfgenamen’ van het neocalvinisme, de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), veroordeelden deze en andere ontwikkelingen in de Gereformeerde Kerken (synodaal) fel. Op het eerste gezicht lijkt het onderwerp schepping-evolutie in vrijgemaakte kring alleen dan aan de orde te zijn geweest, wanneer de synodale knieval voor de ‘goddeloze evolutieleer’ werd gehekelde. Toch is dit slechts schijn. Hoewel het niet het hoofdonderwerp was in de vele vrijgemaakte polemieken in de jaren vijftig en zestig, bleek keer op keer dat hier moeilijke vragen lagen, waarop men geen pasklaar antwoord had. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de opbloei van het creationisme in de VS in vrijgemaakte kring al vroeg werd opgemerkt.

In de vrijgemaakte minizuil in wording kreeg het oplevend creationisme als eerste voet aan de grond in de onderwijswereld. In de loop van de jaren vijftig waren steeds meer eigen vrijgemaakte lagere, en later ook middelbare, scholen opgericht, naast de bestaande christelijke scholen. In Groningen en omstreken waren een aantal geharnaste strijders voor de ‘doorgaande reformatie’ actief. Een van hen, C. Smits (1917-1990), blies regelmatig de bazuin tegen het oprukkend evolutionisme. Smits was in 1946 gepromoveerd in de wiskunde aan de VU, maar had begin jaren vijftig al een zeer kritische recensie geschreven van de congresbundel *De ouderdom der aarde* van zijn ‘hooggeachte leermeester prof. Sizoo’.¹⁰ Smits werd in 1957 de eerste directeur van de Gereformeerde HBS (later Lyceum) in Groningen. Eind jaren zestig nam Smits ‘met stijgende belangstelling en vreugde’¹¹ kennis van de publicatie van creationistische boeken uit de VS. Hij stimuleerde de geniale geologiestudent Nico Rupke (1944, zoon van de voorzitter van het schoolbestuur ds. Ch. Rupke), die na het Lyceum geologie was gaan studeren, om zich verder in het creationisme te verdiepen. Rupke had eerder al contact gezocht met Amerikaanse creationisten, waaronder Price. Hij gaf lezin-

gen voor vrijgemaakte studentenverenigingen, en doceerde ook enige tijd (creationistische) biologie aan het Gereformeerd Lyceum.¹²

Behalve in Groningen werd ook in de ‘Vereniging van Gereformeerde Onderwijzers en Leraren’ het gesprek over Genesis voortgezet. Er waren aanvankelijk verschillende geluiden te horen, maar nadat eind jaren zestig ds. J.C. Janse (1918-2003) op een jaarvergadering de zondvloed-geologie van Morris in stelling had gebracht tegen de ‘tirannie van het evolutionisme’ werd het creationisme ook hier dominant.¹³

Halverwege de jaren zestig namen enkele verontruste broeders het initiatief tot de organisatie van een conferentie met het thema ‘Creatie-Evolutie’. Hun motivatie was een gedeeld gevoel van ‘verontrusting over de fatale invloed van ongelovige wetenschap op jongens en meisjes, die onze scholen voor middelbaar en hoger onderwijs hadden verlaten, en student waren geworden aan één van de Nederlandse universiteiten’. Op de conferentie, gehouden op 16 en 17 mei 1967, werden lezingen gehouden door Janse, Smits en Nico Rupke, die alle waren geïnspireerd door de ideeën van Morris.¹⁴

Bloeitijd van het creationisme

Vrijgemaakte natuurwetenschappers toonden zich bezorgd over dit ‘herlevend diluvianisme’. Vooral Van de Fliert waarschuwde dat creationisten ‘pseudo-wetenschap’ uitdroegen, waarvan ze ten onrechte meenden dat die overeenkwam met de bijbel. In feite, zo stelde Van de Fliert, ging het ‘om door henzelf in het bijbelse onderricht ingelegde’ ideeën. In 1968 publiceerde hij een vernietigende besprekingen van het succesboek van Morris en Whitcomb, *The Genesis Flood*, in een speciaal nummer van het ‘open’ vrijgemaakte tijdschrift *Lucerna*. Deze bespreking zou ook in enkele Engelstalige tijdschriften verschijnen, en voor veel ophef zorgen.¹⁵

Van de Flierts tegenoffensief kon de opmars van het creationisme niet stuiten. Kort daarna verscheen het eerste Nederlandstalige creationistische boek, een vertaling van een boek van Morris, onder de titel *De evolutieleer, een theorie op haar retour*, uitgegeven door de vrijgemaakte uitgeverij De Vuurbaak.¹⁶ Hoewel het boek aanvankelijk positief was besproken in het *Nederlands Dagblad* klonken er daarna kritische geluiden. De invloedrijke theoloog J. Kamphuis (1921) realiseerde zich dat Morris uit een andere theologische traditie kwam en in een serie artikelen in *De Reformatie* bekritiseerde hij diens ‘simplistische tekstgebruik’ en waarschuwde: ‘Het zou een rampzalige verzwakking van onze kracht zijn als wij – òf het volgende geslacht! – ongemerkt de overgang van calvinisme naar fundamentalisme zouden maken.’ Hierna zag De Vuurbaak af van een herdruk van het populaire boek.¹⁷

Kort daarna brak het creationisme toch definitief door. In 1970 verscheen *De Zondeloed* van de Amerikaanse Lutherse theoloog A.M. Rehwinkel, vertaald door de zakenman F.J. Kerkhof (1915-1999). De uitgave was een initiatief van de Stichting Uitgave Reformatorische Boeken die eerder een brochure tegen het boek *Creatie en evolutie* van Jan Lever had gepubliceerd. Rehwinkel's werk was net als dat van Morris gebaseerd op de boeken van Price. Toch kreeg Rehwinkel een veel warmer onthaal dan Morris, en het boek vond zijn weg naar vele vrijgemaakte (en andere) boekenkasten. Het zou acht maal worden herdrukt.¹⁸

De discussies in vrijgemaakte kring vonden plaats in een gespannen kerkelijk klimaat. Het onderwerp 'schepping of evolutie' speelde geen hoofdrol in de vele 'kwesties' en polemieken van de jaren zestig die zouden resulteren in het 'buiten verband' raken van een deel van de kerken en kerkleden. In het klimaat van wantrouwen kon een te grote openheid richting 'het evolutionisme' echter gemakkelijk leiden tot de beschuldiging af te wijken 'van Schrift en belijdenis'.¹⁹ Het handjevol vrijgemaakten dat de evolutietheorie niet verwierp, kwam na 1967 dan ook grotendeels 'buiten verband' terecht. De scheidslijn tussen voor- en tegenstanders van het creationisme liep echter niet gelijk met de breuklijn in het kerkverband. Zo kwamen rechtlijnige Groningers als Smits en de meer naar buiten gerichte Stichting Uitgave Reformatorische Boeken in verschillende kerkverbanden terecht en bleven zich daarbinnen inzetten voor de creationistische zaak.

Ondanks de theologische bezwaren die er waren geuit door Kamp-huis, sympathiseerden veel gewone kerkgangers met het creationisme. Blijkbaar sloot het voldoende aan bij de geloofsbeleving van veel vrijgemaakten. En misschien nog wel belangrijker: in confrontatie met buitenstaanders hoefde men niet meer met lege handen te staan. Dit laatste kan geïllustreerd worden aan de hand van een uitspraak van de prominente vrijgemaakte politicus P. Jongeling (1909-1985), die hij deed in het befaamde televisie-interview met Godfried Bomans in 1971. Toen Bomans hem het probleem 'Genesis en evolutie' voorlegde, benadrukte Jongeling vooral: 'Het is van tweeën één. Je moet Gods Woord geloven, of je moet het verwerpen.' Maar hij vulde dit antwoord aan met: 'Er zijn bekwame wetenschapsmensen als professor Morris, professor Rehwinkel en vele anderen, ik noem nu een paar Amerikaanse geleerden van formaat, die deze dingen heel anders zien en ook vast willen houden aan de openbaring.'²⁰

In de (zeldzame) confrontaties met buitenstaanders was het natuurlijk handig te kunnen schermen met 'Amerikaanse geleerden van formaat' die kritisch waren over evolutie. Onderling bleef de belangrijkste vraag

echter of het alternatief – het creationisme – wel gereformeerd genoeg was. De gewezen wiskundeleraar J.A. van Delden (1943) deed in deze periode in het *Nederlands Dagblad* zijn uiterste best om de verwantschap tussen de gereformeerde theologie en de ideeën van Morris en Rehwinkel aan te tonen. Contra Kamphuis en anderen betoogde hij dat Morris, in het spoor van Bavinck, Aalders en Schilder, werkte aan de opbouw van een ‘christelijke wetenschap’. Hoewel Van Delden oog had voor de zwakke kanten van het creationisme, was voor hem een ding duidelijk: ‘Liever een boekje als van Morris dan de leiding van prof. J. Lever’. Van de VU was immers niets meer te verwachten.²¹

In deze periode werden nieuwe organisaties opgericht, die de kern zouden gaan vormen van een ‘evangelisch-reformatorisch’ netwerk, zoals de Evangelische Omroep en de Stichting tot Bevordering van Bijbelgetrouwe Wetenschap (die het tijdschrift *Bijbel en Wetenschap* uitgaf en de Evangelische Hogeschool (EH) oprichtte). Deze waren bedoeld als alternatief voor bestaande organisaties als NCRV en VU, die immers ‘het evolutionisme en de bijbelkritiek’ hadden geaccepteerd. Niet toevallig behoorden gereformeerde creationisten als Kerkhof en Van Delden tot de oprichters van de EH. Van Delden was tevens programmamaker bij de EO, waarvoor hij in 1977 het programma *Adam of aap* maakte, dat een icoon werd van het offensieve creationisme in Nederland in die periode.

Binnen de evangelisch-reformatorische zuil in wording, was het creationisme een vanzelfsprekende, gedeelde overtuiging. Bij het ineenschuiven van deze subcultuur en de vrijgemaakte zuil vanaf het eind van de jaren negentig, vormde het creationisme dan ook geen belemmering. Toen de discussie recent oplaaide bleken beide groepen echter een ontwikkeling te hebben doorgemaakt. De scheidslijn tussen voor- en tegenstanders van evolutie liep nu dwars door de voormalige creationistische bolwerken. Creationisten hebben zich sindsdien gehergroepeerd, en vinden tegenwoordig eerder een podium op hun eigen websites, het tijdschrift *Weet Magazine* en in het *Reformatorisch Dagblad*, dat zich meer dan vroeger met deze thematiek profileert.

Conclusie

Het creationisme is niet pas in de jaren zeventig, als een nieuwe vorm van orthodoxie, door de EO uit Amerika geïmporteerd. Het is waar dat het creationisme Amerikaanse, ‘fundamentalistische’ wortels heeft – specifiekere zevendedagsadventistische – maar het had in Nederland in de jaren zeventig nooit zo kunnen opbloeien zonder een vruchtbare gereformeerde voedingsbodem. Bovendien was reeds in de jaren

dertig het neocalvinistische begrip ‘christelijke wetenschap’ ingevuld met begrippen uit de zondvloedgeologie van Price. In de jaren zestig kregen de ideeën van Morris en Rehwinkel daarom allereerst een warm onthaal bij orthodox gebleven erfgenamen van het neocalvinisme, die de verwantschap herkenden. Tegelijkertijd is duidelijk waarom het creationisme ook op verzet stuitte. Kuyper en Bavink hadden in hun tijd de evolutietheorie aan een heel ander soort, wijsgerige kritiek onderworpen. En reeds in de jaren dertig hadden gereformeerde natuurwetenschappers het creationisme afgewezen als te speculatief. Echo’s van beide soorten kritiek waren te horen in jaren zestig en zeventig. En ook vandaag klinken ze weer.

Noten

- 1 Ds. W. Smouter in het EO-programma *Deze Week*, radio 5, 6 december 2008.
- 2 Uitgebreid komt deze vraag aan bod in Abraham C. Flipse, ‘The Origins of Creationism in the Netherlands. The Evolution Debate among Twentieth-Century Dutch Neo-Calvinists’, *Church History: Studies in Christianity and Culture* 81 (2012) no. 1, alwaar ook meer referenties.
- 3 Ronald L. Numbers, *The Creationists. From Scientific Creationism to Intelligent Design. Expanded Edition* (Cambridge MA 2006). Zie ook H. van den Belt, ‘Van open fundamentalisme naar jonge aarde creationisme’, *Theologia Reformata* 53 (2010) no. 4, 336-350.
- 4 George McCready Price, *The New Geology* (Mountain View 1923); John C. Whitcomb Jr. en Henry M. Morris, *The Genesis Flood. The Biblical Record and Its Scientific Implications* (Philadelphia 1961).
- 5 ‘De “monkey trial” in Nederland’, *Het Vaderland*, 8 september 1925.
- 6 V. Hepp, *Calvinism and the Philosophy of Nature. The Stone Lectures delivered at Princeton in 1930* (z.p. 1930) 185-223; G.Ch. Aalders, *De goddelijke openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis* (Kampen 1932) met name 284-298.
- 7 Contra Aalders en Price, bijv. de geoloog A. de Graaf, *De wereld in den loop der tijden* (Zutphen [1938]).
- 8 G.J. Sizoo et al., *De ouderdom der aarde* (Kampen 1951).
- 9 Ab Flipse, ‘Hier leert de natuur ons zelf den weg’ *Een geschiedenis van natuurkunde en sterrenkunde aan de VU* (Zoetermeer 2005) 165-167, 188-190. Over Lever: Ab Flipse, ‘In memoriam prof. dr. Jan Lever (20 juli 1922-23 november 2010)’, www.hdc.vu.nl, 9 december 2010.
- 10 C. Smits, ‘De ouderdom der aarde’, *Stijl. Gereformeerd Cultureel Maandblad* 2 (1953) 185, 188-192.
- 11 C. Smits, ‘Boekbespreking. De zondvloed in het licht van de bijbel, de geologie en de archeologie door prof. dr. A.M. Rehwinkel’, *Woord & School* 3 (1971) no. 1, 25-30.
- 12 K. Gunnink, ‘Een kwestie van Genade en Opdracht.’ Gereformeerd onderwijs in Groningen’, in: R. Kuiper en W. Bouwman (red.), *Vuur en vlam*.

- Aspecten van het vrijgemaakt-gereformeerde leven 1944-1969* (Amsterdam [1994]) 106-131. Rupke gaf biologie na het ontslag van drs. H.J. Nieboer.
- 13 'Conferentie-verslag', *Gereformeerd Schoolblad* 5 (1962) no. 9-10; J.C. Janse, 'Het evolutionisme', *Gereformeerde Schoolblad* 12 (1969) no. 10-11, 2-15.
  - 14 *Creatie-Evolutie. Referaten-bundel van de conferentie van Gereformeerden, met het thema 'Creatie-Evolutie', gehouden op 16 en 17 mei 1967, in het Conferentieoord 'De Pietersberg' te Oosterbeek* (Groningen 1967) 3.
  - 15 J.R. van de Fliert, 'Fundamentalisme en de basis der geologische wetenschappen (De reactie van een geoloog op herlevend diluvianisme)', *Lucerna* 7 (1968) no. 5, 185-214, aldaar 186. Latere vrijgemaakte critici van het creationisme waren onder anderen: W. den Otter, *Harmonie tussen bijbel en natuur* (Goes 1976); T.M. Klapwijk, 'Creationisme', *Radix* 4 (1978) 200-219.
  - 16 H.M. Morris, *De evolutieleer, een theorie op haar retour* (Groningen [1969]). Vertaling van H.M. Morris, *The Twilight of Evolution* (Philadelphia 1963).
  - 17 J.A. v. D. [J.A. van Delden], 'Bockbespreking. De evolutieleer: Een theorie op haar retour', *Nederlands Dagblad*, knipsel z.d. [1969]; J.K. [J. Kamphuis], 'Twee slechts gedeeltelijk benutte kansen', 'Morris en Schilder', 'Schilder en wij', *De Reformatie* 45 (1969-1970) 23, 27-28.
  - 18 Alfred M. Rehwinkel, *De zondvloed, in het licht van de bijbel, de geologie en de archeologie* (Amsterdam 1970). Vertaling van Alfred M. Rehwinkel, *The Flood in the Light of the Bible, Geology, and Archeology* (St. Louis 1951). Vgl. A. Keizer, *Creatie en evolutie, over het gelijknamige boek van prof. dr. J. Lever* (Barendrecht 1968).
  - 19 Bijvoorbeeld in de zgn. 'kwestie-Nieboer'. Zie noot 12.
  - 20 'Gesprek met P. Jongeling, lid van de Tweede Kamer voor het GPV', in Wouter van Dieren (red.), *Godfried Bomans. Gesprekken met bekende Nederlanders* (Amsterdam 1972) 79-99, aldaar 89. Jongeling schreef enkele jaren later het voorwoord bij Willem J. Ouweneel, *Vraag het de aarde eens* (z.p. 1977). Ouweneel zou uitgroeien tot het boegbeeld van het creationisme in Nederland.
  - 21 J.A. van Delden, 'De discussie rondom prof. dr. H.M. Morris. Bijbel en natuurwetenschap', *Nederlands Dagblad*, 24 juli 1970, 5; J.A. van Delden, 'Bijbel en natuurwetenschap. Vervolg van een discussie', *Nederlands Dagblad*, 19 september 1970. Zie ook J.A. van Delden, *Schepping en wetenschap* (Amsterdam 1977).